

TÜRKÇENİN KELİME YAPIMI VE KUMUK TÜRKÇESİNDEKİ İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Özet

Türkçenin kelime türetme zenginliğinin ortaya çıkarılması amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Çalışmamızı Türkiye Türkçesi ile Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinden biri olan Kumuk Türkçesini kıyaslayarak gerçekleştirdik. Çalışmada daha geniş bir alandan bilgi sağlayabilmek hedeflenmiştir. Böylece yapım eklerinin önemine vurgu yapmak istenmiştir. Sözcük türetmenin gerekliliğini anlamak için çaba gösterilmesi ve doğru yöntemlerle kelime türetmenin yapılması vurgulanmıştır. Bunun için Türkçenin konuşulduğu yerlerin taranmasına dönük çalışmaların artırılmasına katkıda bulunma düşünülmüştür. Bütün yapım eklerini bir araya getirmenin zorluklarını ve farklı eklerle türetilmiş kelime ve yapılar ulaşmanın, düzenli bir çalışma planıyla yapılabileceğini gözlemlemekteyiz. Türkçe konuşan insanların sadece Türkiye’de yaşamayıp geniş bir alana yayılması çalışma imkânının daha zor yapılmasına neden olmaktadır. Kelime türetmenin kurallarını dil biliminde söz sahibi kişilerin görüşlerini dikkate alarak aktarılması daha önemlidir. Bu bilim adamları Türkçenin sondan eklemeli bir dil olmasından dolayı kelime türetmeye elverişli olduğunu belirtmektedirler. Mesela

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 2 / NİSAN
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Ramazan AYDIN

Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü,
Doktora Öğrencisi,
ramazanaydin@mail.oh
u.edu.tr

Gönderim Tarihi
Received
22.02.2022

Kabul Tarihi
Accepted
05.04.2022

Atıf
AYDIN, Ramazan.
(2022). “Türkçenin
Kelime Yapımı ve
Kumuk Türkçesindeki
İsımden İsim Yapma
Ekleri Üzerine Bir
Değerlendirme”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/2), 59-76.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

bu eklerden *-lık, -cı, -cek, -daş, -lı, -sız, -cek, -ki* gibi isimden isim yapan eklerin, kelime türetmede çok verimli olması Türkçeye ayrı bir zenginlik katmaktadır. Aynı eklerin Kumuk Türkçesinde de kelime türetmede uygun olması kelime yapımında herhangi bir darlığa yol açmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçenin Yapım Ekleri, İsimden İsim Yapım Ekleri, Kumuk Türkçesi Yapım Ekleri

AN EVALUATION ON TURKISH WORD FORMATION AND NOUN MAKING SUFFIXES IN KUMUK TURKISH

Abstract

This study was carried out in order to reveal the richness of word derivation in Turkish. We carried out our study by comparing Turkey Turkish with Kumuk Turkish, which is one of the North-west gruppe of the contemporary Turkish dialects. In the study, it was aimed to provide information from a wider area. Thus, it is desired to emphasize the importance of the value of construction affixes. It is emphasized that efforts are made to understand the necessity of word generation and word generation with the right methods. For this reason, it is thought to contribute to the increase of studies on scanning the places where Turkish is spoken. We observe the difficulties of bringing all the suffixes together and reaching the words and words derived with different suffixes can be done with a regular study plan. The spread of Turkish-speaking people not only in Turkey, but also in a wide area makes it more difficult to work.. It is more important to convey the rules of word derivation by taking into account the opinions of the people who have a say in linguistics. These scholars state that since Turkish is an agglutinative language, it is suitable for word derivation. For example, the fact that suffixes that make nouns from nouns such as *-lık, -cı, -cek, -daş, -lı, -sız, -cek, -ki* are very efficient in word derivation add a different richness to Turkish. The fact that the same affixes are suitable for word derivation in Kumuk Turkish does not cause any narrowness in word formation.

Key words: Turkish Constructive Suffixes, Noun-to-Noun Constructive Suffixes, Kumuk Turkish Constructive Suffixes

Giriş

Dilimizdeki yapım eklerinden sözcük türetme konusunda görüş bildiren dilbilimci bilim adamlarımızdan biri Muharrem Ergin'dir. Yapım ekleri hakkındaki görüşleri şöyledir. Yapım eki alan bir kelime gövde durumuna geçer. Gövde, birçok nesne ve hareketlerin genişletilmiş köklerle karşılandığını ve buna gövde dendığını, belirtir. Kısaca gövdeye genişletilmiş kök demektir. (Ergin, 1993: 138).

Türkçenin zenginliğini ve güzelliğini gün yüzüne çıkarabilmek, Türkçenin güçlü bir dil olduğunun farkındalığını kazandırmak için ülkemizin topyekûn çalışması şarttır. Çalışmalarımızın sonunda kelime türetme şartları ortaya çıkmış bu konuda da dilbilimci Muharrem Ergin, dilin kelime yapma şartlarının üç nokta etrafında toplandığını belirtir: Kök ve gövde, yapım eki, yapım şekli biçiminde özetlemiştir. Kelime yapmada kök ve gövdede aranılacak özellik bunların canlı olmasına bağlıdır ve kök ve gövdenin anlamından gelen mantıki bir ilişkinin bulunması gerekmektedir der. Kökler uydurma birlikler olmadığı için yeniden meydana getirilememekte bilinmeyen zamanlardaki gizli anlaşmalara dayanan birliklere yenilerinin eklenemeyeceğine değinir.

Türkçemiz önce doğu kültürünün etkisi altına girmekle birlikte kendi kültürünü de o bölgeye aktarmayı bilmiştir. Daha sonra batı kültürüyle tanışmış ve batı kültürünü kendine uyarlayarak kendi kültürünü batıya tanıtmayı başarmıştır. Bu etkileşimler sırasında söz ve sözcük alışverişlerini açıkça görmek mümkündür. Osmanlının geniş coğrafyalarda hüküm sürmesi neticesinde doğu ve batı kültürlerinden kelime ve söz alışverişleri azımsanmayacak sayıya ulaşmıştır. Bu diller ve kültürler içinde yerini en seçkin bir şekilde koruyan Türkçe, kendi ağız, şive ve lehçe özelliklerini bugüne kadar işleyerek bundan sonraki kuşaklara eksiksiz bir biçimde aktarmaya hazırdır.

Burada dünya dili Türkçenin güçlü bir dil olduğunun farkındalığını kazandırmak amaçlanıp toplumda bir dil bilinci oluşturmak hedeflenmektedir. Bunu gerçekleştirmek için Türkçenin etkileşim içinde bulunduğu coğrafyaya yakından bakıp birçok kültürden etkilendiği ve birçok kültürü etkilediğini görmek kaçınılmaz bir gerçektir. Türkçenin gizli kalmış güzellikleri gün yüzüne çıkarılarak, toplumun bu güzelliklerden haberdar olması sağlanmalıdır. Başka dillere özentisi ve gereksiz hayranlığın yersiz olduğu bilinci oluşturulmalıdır. Yerel kullanımları ortaya çıkarıp insanların kullanımına kazandırmak hedeflenmelidir. Bunların yanı sıra Türkçenin incelikleri üzerinde de durulup yaygınlaştırmak gereklidir.

1. Türkçede Kelime Yapımı

Ergin, kelime yapma yolları konusunda gelişigüzel kök ve gövdelerin sıradan yapım ekleri getirmek suretiyle olacak bir iş olmadığını, dilin kendi kurallarına, eğilimlerine, ilerleyişine uymayan yeni kelimeleri benimsemeyeceğini dile getirir. (Ergin, 1993: 140).

Dilin kelime yapma yollarından birisi halkın kendisinin ihtiyaçlarına uygun olarak meydana getirdiği kelimelerdir. İkincisi ise bilim, sanat ve din etkisiyle dil kurallarına uygun yeni kelime türetme ihtiyacından doğan kelimelerdir. (Banguoğlu, 2019: 155). Kelime köklerinin anadilden gelen sayılı, basit anlamlıklar olduğu ve zamanla bunların sayısında bir artış meydana gelmediği görülür. Fakat yansıma köklerde yeniden türemenin olabileceği ve diller arasında benzerlik olabileceği açıktır. Bir dilde kelime yapmak elde bulunan köklere bağlı olarak iki şekilde gelişir: Üretim, Birleşim. Üretim, bir kelime tabanı ile bir yapım ekini belli özelliklerle bir kavramı karşılayacak şekilde bitiştirmek anlamına gelmektedir. (Banguoğlu, 2019: 155). Birleşim ise iki veya daha çok kelimenin farklı kavramları karşılamak üzere belli ölçülerde bir araya gelerek birleşik kelimeler elde ederiz. (Banguoğlu, 2019: 294).

2. Kumuk Türkçesinde Kelime Yapımı

Tekin, Kumuk Türkçesinin Kıpçak grubu Türk dillerinin *koş-* alt grubuna girdiğini ve Rusça Federasyonuna bağlı, Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde konuşulduğunu belirtir. (Tekin, 2018: 128)

Kumuk Türkçesinde kelime yapımı diğer lehçelerde olduğu gibi çok geniş imkâna sahiptir. Gerekli taramalar yapıldığı takdirde Kumuk Türkçesinde de farklı yapıların ortaya çıkması çok zor değildir. Böylece Türkçeye Kumuk Türkçesinden katkılar yapılması gerçekleşebilir.

Söz yapımı yöntemlerini Kıpçak grubunda yer alan Tatar Türkçesi üzerine çalışan Ganiyev şu şekilde özetlemiştir: Söz Yapımının Fonetik Yöntemi, Ek Getirme Yöntemi, Söz Birleştirme, Söz Gruplarının Birleşik Söze Dönmesi, Söz Gruplarının Ek Alarak Birleşik Söze Dönmesi, Leksik-Gramatik

Yöntem, Leksik-Semantik Yöntem, Kısaltmalar Yapma Yöntemi. (Ganiyev, 2013: 28)

İsim yapımında, isimlerin isimlerden bazen de sıfatların türemesinde, faydalanılan eklerin sayısı azdır. Eskiden bu ekler çok olsa da eskiden beri üretkenliğini yitirmişlerdir. Çoğunun türettiği sözcük sayısı iki, üç örnekte sınırlı kalmıştır. -çı / -çi; -taş / -teş; -lık / -lik ekleri sık sık rastlanan ekler arasında yer almıştır. (Serebrennikov-Gadjieva: 2018: 96)

Kumuk Türklerinin XIX. yüzyıldan itibaren yazılı edebiyatının gelişmesinde büyük şairler etkili olmuştur. Şairlerin eserleri ve yazılı edebiyatın ilerlemesi Kumuk dil araştırmalarının da ilerleme ve gelişmesine ön ayak olmuştur. (Kösoğlu, 2002: 16)

3.Yapım Ekleri

Korkmaz, ad ya da fiil kök ve gövdelerinden yeni ad ya da fiil gövdeleri yapan ekler ekler ekleri dendiğini belirtir. Türkçede kök ve ek arasındaki birleşme ölçüleri kurallı ve sistemli olduğundan adlara gelen ekler fiillere, fiillere gelen ekler de adlara gelmemektedir. Aralarında biçim olarak bazı benzerlikler olsa da bunlar görev bakımından ayrırırlar. (Korkmaz, 2019: 110)

Türemiş kelimelerin kelime türetme yoluyla elde edildiğini belirten Korkmaz, bu yolun kelime kök ve gövdelerine ekler getirerek değişik anlamda yeni kelimeler yapma yolu olduğuna vurgu yapar.

Türkçede kelime kök ve gövdeleri doğal olarak ad ve fiil kök ve gövdelerine ayrılır. Ad kök ve gövdelerine getirilen ekler ile fiil kök ve gövdelerine getirilen ekler birbirinden farklıdır.

Türkçenin bütününde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de türetme için kullanılan dört ek türü vardır. Bunlar:

- 1.Addan ad türeten ekler,
- 2.Fiilden ad türeten ekler,
- 3.Addan fiil türeten ekler,
- 4.Fiilden fiil türeten ekler. (Korkmaz, 2019: 110)

Ad türeten ekler konusunda sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç gibi ad soylu sözcük türeten ekler de burada yer almıştır. (Korkmaz, 2019: 118)

4.İsimden İsim Yapım Ekleri

Kumuk Türkçesinde ve Türkçenin hem tarihi hem de çağdaş lehçelerinde kelime türetmek için kullanılan en yaygın yapım ekleri aşağıdaki gibidir.

-lık, -lik, -luk, -lük:

Bu ek eskiden beri Türkçenin isimden isim yapma eklerindedir. Kalıcı ve geçici isimler yapar.

Yer isimleri yapar: zeytinlik, odunluk, çöplük.

Alet isimleri yapar: başlık, kulaklık, gözlük.

Topluluk isimleri yapar: gençlik, insanlık, Türklük

Sıfat olarak kullanılırlar: günlük, aylık, yıllık, kiralık.

Mücerret isimler yapar: güzellik, iyilik, kötülük. (Ergin, 1993: 146-147)

Bu ek bazı misallerde çekim ekinden sonra gelmek gibi hususi bir kullanılışa da sahiptir: gündelik, ondalık misallerinde olduğu gibi.

-lık ekinin tarihi seyrine baktığımızda Eski Türkçede vokali düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olmuş olup ekin bugünkü gibi dört şekli vardır. Ancak Eski Anadolu Türkçesinde sadece düz biçimleri kullanılmıştır: yokluk, günlük vb. Bu karışıklık Osmanlıca içinde sona ererek dört şekilli olarak kullanılmıştır. (Ergin, 1993: 146-148)

Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde işlek bir ek olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de oldukça işlek bir ektir.

4.2.Kumuk Türkçesinde –lık Ekinin Biçimleri

-lık eki Kumuk Türkçesi'nde dört biçimde kullanılır:

-lıq: inam-lıq “güven, itibar” (Pekacar, 2011: 163)¹, çabanlıq “eline ağır olma, ağır kanlılık, mıymıntılık” (KTS, 95), quwnaqlıq “canlılık, neşe” (KTS, 275)

-lik: geñ-lik “genişlik” (KTS, 134), kasiplik “fakirlik” (KTS, 175), işlik “1. Astar, 2.fiiil” KTS, 168), yessizlik “sahipsizlik” (KTS, 393)

-luq: yaw-luq “mendil” (KTS, 389), ayawsuzluq “merhametsizlik” (KTS, 52), quruwçuluq “inşaatçılık” (KTS, 273)

¹ Bundan sonraki atıflar Çetin Pekacar'ın Kumuk Türkçesi Sözlüğünün kısaltması olan (KTS) biçiminde gösterilecektir.

-lük: öç-lük “kin, intikam” (KTS, 221), nürsüzlük “donukluk, sönlüklük” (KTS, 210), yüzümçülük “üzümçülük” (KTS, 404)

Nemeth, Kumuk Türkçesinde -lık ekine, aldılık “önlük”, çaplık “yuvarlak çörek”, dolluk “ücret, tediye” gibi örnekleri verir. (Nemeth, 2018: 16-34)

Kumuk Türkçesi deyim ve atasözlerinde -lık eki sıkça kullanılmıştır.

Honkalık savluğunu düşmanıdır. (İnatçılık sağlığın düşmanıdır.) (Öztürk, Uyanık, 2006: 143)²

Kuşluk 65kin kuş yimik. (Kuşluk yemeğin kuş gibi.) (KAD, 176)

-cı, ci, cu, cü:

Türkçenin eskiden beri kullanılan, işlekliliğini kaybetmemiş isimden isim yapım ekidir. Başlıca görevi meslek ve uğraşma adları yapmaktır. Kullanış sahası çok geniş, işleklilik derecesi çok yüksektir. Her türlü ismin sonuna gelebilir: avcı, arabacı, sıvacı, kitapçı, simitçi. Şahısların meslek sıfat ve isimlerini yapar. Kendisinden sonra -lık eki alarak mücerret isim yapar: avcılık, aşçılık, üfürükçülük.

Eski Türkçede ekin sadece ç’li şekli bulunmaktadır. C sesinin Türkçede ç sesinden türemiş yeni bir ses olduğunu bugün c’li olan eklerin eskiden ç’li olduğu bilinmektedir: bek-çi, yağma-çı, okçı, gözçi. Batı Türkçesinin Azeri sahasında da ç’li şekiller kullanılmıştır: 65kinci, 65kinci. C’li kullanımlar Osmanlıcanın başlarında kullanıldıkları görülmektedir. (Ergin, 1993: 148-150)

Kumuk Türkçesinde -cı eki oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Diğer çağdaş Türk lehçelerinde ve tarihi lehçelerde de kullanımının yaygın olduğu görülmektedir.

Akavoviç, Kumuk Türkçesinde ekin -cı, -ci, -cu, -cü biçiminde dört göstergesi bulunduğunu belirtip en yaygın olan eklerden biri olduğunu ifade etmektedir. Diğer lehçelerde de yaygın kullanıldığına vurgu yapan Akavoviç, eki alt bölümlere ayırır.

² Bundan sonraki atıflar, *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri'nin kısaltması (KAD)* biçiminde gösterilecektir.

1. Bir meslek grubunu ifade ederler: baskıncı “soyguncu”, gavcu “avcı, yakalayıcı”

2. Bir meslek veya meslek anlamına gelen –cı'nın türevlerini anlatır: arac "aracı" ara "boşluk, aralık".

3. Kişi adlarının niteliklerini taşıyan türevleri, sempati, bağlılık, alışkanlıklar: tuvracı "doğru, dürüst".

4. Bu tür –cı eki, bir süreci ve faaliyeti anlatır: başçı "şef". (Akavoviç, 2002: 39-41)

Kumuk Türkçesinde –cı Ekinin Biçimleri

Kumuk Türkçesinde –cı eki sadece ç'li şekilde kullanılmaktadır. C'li şekli kullanılmamaktadır.

–çı: adabiyatçı “yazar, edip” (KTS, 24), 66kinc-eneçi “ebe” (KTS, 35),

–çi: kömekçi “yardımcı” (KTS, 183), kördemçi “mezarıcı, mezar kazıcı” (KTS, 183),

–çu: uruçu “hırsız, bir şeyi çalan adam” (KTS, 354), qomuzçu “komuzcu, kopuz çalan sanatçı” (KTS, 267),

–çü: yüzümçü “üzümcü” (KTS, 404),

Deyim ve atasözlerinin de –cı ekiyle kullanımını oldukça fazladır.

Elçi busañ tilçi bolma. (Elçiysen gammaz olma.) (KAD, 112)

Zulmuçu şavxal biyge açıldı (Zulümcü şavhal beye açıldı) (Öztürk, 2008: 128)³

-lı, li, lu, lü:

Asıl görevi sıfat olarak kullanılan nitelik isimleri yapmaktır. Bu yüzden sıfat eki diye anılır. Ekin asıl ve işleklik sahası çok geniş fonksiyonu şüphesiz sahiplik isimleri yapmaktır: başlı, kanlı, boyalı, kilitli.

Yer, müessese, kavim ve hanedan isimlerinden ise bağlılık isimleri meydana getirir: Ankaralı, köylü, mektepli, Selçuklu.

Eski Türkçede ek lıg, lig, lug, lüg şeklinde idi. Batı Türkçesine geçerken sondaki –g düşmüştür. Eski Anadolu Türkçesinde sadece yuvarlak vokal kullanılmıştır: yaşlu, dikenlü, kaygulu. (Ergin, 1993: 150-151)

³ Bundan sonraki atıflar, Erol Öztürk'ün *Yırçı Kazak adlı kitabının kısaltması (YK) biçiminde gösterilecektir.*

Kumuk Türkçesinde –lı Ekinin Biçimleri

Kumuk Türkçesinde –lı eki dört biçimde kullanılmıştır.

-lı: hatarlı “acımasız” (YK, 36),

-li: kelekli “1. Karışık, çetrefil, 2. Aldatıcı, hileli” (KTS, 176),

-lu: tatıvlu “geçimli” (KAD, 43)

-lü: müyüzlü “boynuzlu” (KTS, 204),

Kumuk Türkçesinde –lı eki ile kurulmuş birçok atasözü ve deyim bulunmaktadır.

Özüm ari yanlıman (Özüm öte yanlıyım) (YK, 70)

Tavlular tav yemirer, tuzlüler bav yemirer. (Dağlılar dağ yıkar, ovalılar bağ bozar.) (KAD, 228)

-sız, siz, suz, süz:

Bu ek –lı ekinin olumsuzudur. İsimlerde olumsuzluk ifade eden tek ek bu ektir: ağaçsız, taşsız, anasız, çorapsız.

Tarihi gelişimine baktığımızda ekin Eski Türkçede bugünkü gibi dört şekli vardır. Ancak Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak vokalli kullanılmıştır: bazsuz, sensüz. Osmanlıca döneminde tekrar dört biçimli kullanılmaya başlamış ve günümüze kadar bu şekilde gelmiştir. (Ergin, 1993: 151-152)

Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde işlek bir ek olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de oldukça işlek bir ektir.

Kumuk Türkçesinde –sız Ekinin Biçimleri

Ek, Kumuk Türkçesinde dört şekilde kullanılır:

-sız: mazasız “1. Tatsız, lezzetsiz, 2. Neşesiz, keyifsiz” (KTS, 197)

-siz: mesepsiz “vicdansız, namussuz, utanmaz, küstah” (KTS, 198)

-suz: ayawsuz “gaddar, acımasız” (KTS, 52)

-süz: pisirewsüz “1. saygısız, 2. Kayıtsız, aldırılmaz” (KTS, 233)

Bunun yanında Kumuk Türkçesinde –sız eki ile kurulan atasözü ve deyimler mevcuttur.

Asılsızğa dos bolma. (Soysuzla dost olma.) (KAD, 56)

Onsuz tiydi amalsızını sanına. (Acımadan değdi amelsizin canına) (YK, 36)

-ki:

Bu ek isimlerden temsil ve vasıf isimleri yapar. Zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Başlıca görevi içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir: şimdiki, deminki önceki, sonraki, benimki, seninki, onunki, köylününki, komşununki.

-ki eki diğer yapım eklerinden farklı olarak isim kök ve gövdelerine doğrudan doğruya bağlandığı gibi onların -da, -ın, -dan eki almış çekimli şekilleri ile de birleşmektedir: seninki, evdeki. Eski Türkçede ablatif ekine de getirilmekte idi.

-ki eki tıpkı iyelik ekleri gibi n yardımcı sesi almaktadır. Görevi de bir nevi aitlik, iyeliktir. Tarihi seyrine bakıldığında Türkçenin ses kurallarına direndiğini görmekteyiz. Eski Türkçede -ki, kı olmak üzere iki şekli vardır. -kı biçimi Eski Anadolu Türkçesinde de görülür. Batı Türkçesinde k'nin yumuşayarak -ğ olduğuna rastlanır: altındaki(-kı). Son zamanlarda ekin bir de -kü'lü şekli oluşmuştur: bugünkü, dünkü.

Ağızlarda ek -kı, ki, ku, kü biçimlerinde dört şekilde rastlanmaktadır: buradaki, onunku, bizimki, o günkü. (Ergin, 1993: 152-154)

Kumuk Türkçesinde -ki Ekinin Biçimleri

-ki: sayki “sanki, yani, adeta, güya, sözde” (KTS, 291)

-gı: qumartgı “1. Son yudum (ölümden önce), 2. Vasiyet” (KTS, 271)

-gi: töbengi “alt, aşağı, aşağıki” (KTS, 340)

-ğı: aldınğı “önceki, geçmiş” (KTS, 30)

-gu: Burunğu biy batırım (Birinci bey yiğidim) (YK, 203)

-gü: bugüngü “bugünkü” (KTS, 82)

-dağı: Artdağına ya az, ya qaz. (Arkadakine ya az, ya kaz.) (KAD, 55)

-degi: Kökdegi bulutlarday salqınlı (Gökteki bulutlar gibi gölgeli) (YK, 208)

Kumuk Türkçesinde -ki ile kurulan deyim ve atasözlerine örnekler çoktur.

Bırınğı sözü köp aytsañ, söz bilmesni başı avrur. (Eski sözü çok söyleyen, söz bilmez başı ağrır. (KAD, 84)

Aldınğı qolyavluğum (Önceki kolyavluğun) (YK, 72)

-cık, cik, cuk, cük:

Bu ekin başlıca görevi isimden küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapmaktır: babacık, kulakçık, arpacık, tosuncuk. Bazı örneklerde araya bir ünlü girer: bir-i-cık, az-ı-cık, dar-a-cık.

Eski Anadolu Türkçesinde az-a-cuk gibi a'lı şekli de kullanılmıştır. Bazı örneklerde –ca ekinden sonra geldiği görülür: usul-ca-cık, yavaşçacık.

–cık eki Eski Türkçede yoktu. Bu ekin –cek ekinden türediği tahmin edilmektedir. Ancak Batı Türkçesinde baştan beri kullanılmagelmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ise –c'li ve ç'li şekiller zaman zaman yer değiştirerek kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak vokalli olanları vardı: tuta-çuk (dudakcık), giceçük, karaçuk. Ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmesi Osmanlıca döneminde olmuştur.

Ek bugün sonuna iyelik eki olarak da kullanılmaktadır: anne-ciğ-im, Ahmetciğim, ablacığım. (Ergin, 1993: 155-156)

Merhan, Kumuk Türkçesindeki ek ile ilgili şu örnekleri vermektedir: tarçık “darlık, yokluk”, neçik “nasıl”. (Merhan, 2008: 47)

Kumuk Türkçesinde –cık Ekinin Biçimleri

c'li şekli kullanılmayıp tamamı ç'li şekildedir.

–cık: qaramçiq “*bot. Karamuk*” (KTS, 249)

–çik: dögerçik “tekerlek” (KTS, 115)

–çuk: urçuq “iğ” (KTS, 353)

Ek Kumuk Türkçesinde bazı atasözü ve deyimlerde bulunur.

Dögerçik bolğan soñ aylanmay ıalması. (Tekerlek olduktan sonra dönmeden durmaz.) (KAD, 105)

Tavlağa dört dögerçik mingenli (Dağlara dört tekercik binilen) (YK, 190)

-cek, cak:

Ekin başlıca görevi küçültme ve sevgi ifade etmektir. Böylece –cık eki ile eş durumdadır. Ancak yerini –cık ekine kaptırmıştır. Eskiden –cek ile yapılan kelimeler yerini –cık'lı yapılara bırakmıştır. Pek az örnek kullanımdadır: kuzu-cak, yavrucak, yumurcak-yumrucak, büyükcek (büyücek), demincek.

Ayrıca –dik partisipiyle hususi bir kullanımı vardır: sev-dik-ceğim(sevdiceğim), oyuncak örneğinde sevgi anlamından mücerret isim yapma anlamına geçmiştir.

Ek çekim eki olarak –ce biçiminde yaygınlık kazanmıştır. Sondaki –k düşmüş ve Batı Türkçesinin başlarından itibaren görmekteyiz. Azeri sahasında da böyledir. Osmanlı sahasında geniş bir hal almış “olarak” ve “birlikte” manalarında –ce ile bazen de –cek ile kullanılır olmuştur: çabu-cak, evcek, ailecek. Ekin c’li şekilleri sonradan ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede ek –çek, çak biçiminde kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinden itibaren c’li olmuştur. Bu ek diğer küçültme ekleri gibi istisna teşkil ederek konsonant uyumu dışında kalmakta ve yalnız c’li olarak kullanılmaktadır. (Ergin, 1993: 156-157)

Pekacar, ekin hem isimlere hem fiillere getirilebildiğini, alet ve karakter isimlerinde görüldüğünü belirtir: boyunçaq “tasma”, tağımçaq “boyna takılan süs, ziyet”, gökçek “güzel”. (Ercilasun, 2007: 965)

Kumuk Türkçesinde –cek Ekinin Biçimleri

c’li biçimleri kullanılmayıp ç’li biçimleri tercih edilmektedir.

-çek: döğürçek “tekerlek” (KTS, 115)

-çak: misğilçaq “maskara, maskaralık” (KTS, 199)

Kumuk Türkçesinde atasözü ve deyimlerde bu ek yer alır.

Ölgen öküzge ötgere bıçak, ölgen igitden osal da қоççак.
(Ölen öküze batar bıçak, ölen yiğitten korkak da kahraman.)
(KAD, 199)

Aylanır қоççак busa (Dolanır yiğit ise) (YK, 79)

-ce, ca, çe, ça:

Aslında bir çekim eki olan ek sonradan yapım eki görevini üstlenmiştir. Çekim eki olarak başlıca görevi gibi, göre, ile, kadar, birlikte anlamlarını katmaktadır. Yapım eki olarak da kavim isimlerinden dil, lehçe ve şive isimleri yapmaktadır: Almanca, İngilizce Arapça, Rusça. Kara-ca, ala-ca gibi kelimelerde çekim eki klişeleşmiştir.

Eski Türkçede ek ç’li idi: Uygurça, Türkçe. C’li şekilleri Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkmıştır. Bugün her iki ses de kullanılmaktadır.

Bu ekin belirli bir özelliği vurguyu öne atmasıdır. Dil adlarında sondan bir önceki heceye atar. (Ergin, 1993: 158)

Kumuk Türkçesinde –ce Ekinin Biçimleri

Ekin Kumuk Türkçesinde –ç’li biçimleri kullanılmaktadır.

-çe: öztöreçe “keyfince davranan” (KTS, 226)

-ça: sariça “sariasma” (KTS, 288)

Kumuk Türkçesinde ekle kurulan atasözü ve deyimler yer alır.

Atabay bulan 71kinc Qazaq’ğa (Atabay ile birce Kazak’a) (YK, 168)

Aqça bergen soğar şuvşuvnu. (Parayı veren çalar düdüğü.) (KAD, 44)

-daş, -deş:

Ek, eskiden beri kullanımda olmuş ancak çok geniş kullanım alanına sahip olmamıştır. İşlekliliği son zamanlarda artmış bir yapım ekidir. Başlıca görevleri eşlik, ortaklık, bağlılık ifade eden isimler yapmaktır: arka-daş, kardaş, yoldaş, soydaş, gönüldaş.

Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde ekin vokal ve konsonant uyumları çerçevesinde –daş, deş, taş, teş olarak dört şekli bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra vokal konsonant uyumlarından dışarı çıkararak çok şekilliliğini yitirmiş son zamanlarda sadece –daş şeklinde kullanılagelmiştir. Birkaç önekte –deş biçimine rastlanır: gün-deş, kardeş (aslı kardaş). Ekin son şekli kalın vokalli –daş ve –taş şeklindedir. (Ergin, 1993: 158-159)

Hatipoğlu, “Türkçenin Ekleri” adlı eserinde, ekin ad soylu sözcüklere gelerek ‘ortaklık, eşitlik’ anlamı katan adlar kurduğunu belirtir: adaş (ad-daş) adı aynı olan, ayaktaş (ayak-taş) arkadaş, yardımcı, hempa. (Hatipoğlu, 1974: 58-59)

Kumuk Türkçesinde –daş Ekinin Biçimleri

Kumuk Türkçesinde –daş eki iki şekilde görülür.

-daş: qızardaş “kız kardeş” (KTS, 265), qurdaş “dost, ahbab, arkadaş, yoldaş” (KTS, 272)

-deş: gündeş “rakibe, kuma” (KTS, 146)

Ek, Kumuk Türkçesinde deyim ve atasözlerinde kullanılmıştır.

Alğasavluğ paşmanlığını kızardaşdır. (Acelecilik pişmanlığın kız kardeşidir.) (KAD, 46)

Kaçırğa: “Atañ kimdir?” dep sorağanda: “Anamnı erkardeş at”,-dep cavap bergen. (Katıra “Baban kimdir?” diye sorulduğı zaman Anamnın erkek kardeşi at.” diye cevap vermiş.) (KAD, 153)

-nci, -nci,- ncu, -ncü:

Eskiden beri işlek olarak kullanılan bu ek sayı isimleri yapmakta kullanılır. Görevi asıl sayı isimlerinden sıra, derece ifade eden sayı isimleri yapmaktır: bir-inci, ikinci, üçüncü. Bu ek sayılar dışında “sonuncu” kelimesinde de bulunur. Dört kelimesinin sonundaki sedasız konsonant iki sedalı arasında sedalılaştır: dördüncü.

Ekin tarihi seyrine baktığımızda önemli değişiklikler göze çarpar. Ek aslında “nç” şeklinde olup ikinci dışında hep bu ekle yapılmıştır: bir-i-nç, iki-nti, üç-ü-nç, dört-ü-nç, biş-inç altı-nç. Bir-i-nç yerine “baştunki” (baştaki, önceki, evvelki, birinci anlamında) kullanılmıştır.

Eski Türkçede sonradan iki-nç şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçeden sonra ekin sonuna bir –i eklenmiş ve Batı Türkçesine –nçi şeklinde geçmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde ikinç şekli de bir süre yaşamış daha sonra ikinti’nin tesiriyle “72kinci” olmuştur. –ç-li şekil ancak doğu Oğuz boylarında yaşarken Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde c’li biçimi kullanılmıştır. Ekin sonundaki –ı sesi uzun süre düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalmış ve kendini korumuştur. –ncı ekinin büyük ihtimalle –cı ekinden ortaya çıktığı düşünülebilir. (Ergin, 1993: 159-160)

Buran ve Alkaya, Kumuk Türkçesinde ekin sıra sayı sıfatı türettiğini belirtmektedirler: binirçi, 72kinci, üçüncü. (Buran-Alkaya, 2019: 522)

Kumuk Türkçesinde –ncı, -ıncı Ekinin Biçimleri

Tamamen ‘ç’li biçimleri kullanılmaktadır:

- nçı: altınçı *sayı ismi* “altıncı” (KTS, 33)
- ınçı: altmışınçı *sayı ismi* “altmışıncı” (KTS, 33)
- nçi: neçençi “*soru zam.* Kaçınçı” (KTS, 208)
- inçi: beşinçi “*sayı ismi* beşinci” (KTS, 71)
- unçu: onunçu “*sayı ismi* onuncu” (KTS, 213)

-ünçü: yüzünçü “sayı is. Yüzüncü” (KTS, 404)

Kumuk Türkçesinde ek, deyim ve atasözlerinde yerini almıştır.

Pitneçi kılda ikinci yılda. (Fitneci kılda ikinci yılda.) (KAD, 205)

Erenleri aldınğısı er gişi (Erenlerin birincisi er kişi) (YK, 92)

-rak, -rek:

Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek çokluk, fazlalık anlatan karşılaştırma ekidir. Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde çokça kullanılmıştır. Kullanımı iyice azalmıştır: yig-rek “daha iyi”, artuq-rak, görklü-rek “daha güzel”, yahşı-rak “daha iyi”, aşığı-rak gibi. Günümüzde kullanımı o kadar yaygın değildir. Bugünkü kullanılan örnekler: ufa-rak (< ufağ-rak), küçü-rek (< küçük-rek), aşığı-rak örneklerinde benzerlik anlamındadır. Eski Anadolu Türkçesinde Kök ve ek arasına vokal veya konsonant girebiliyor: yig-i-rek, yahşı-y-ırak. (Ergin, 1993: 163)

-rek eki –ezarf-fiil ekiyle –imti benzerlik ekinin uzatılmasından –imtirek yapısı oluşur. (Banguoğlu, 2019:198). Acımtırak, beyazımtırak, bozumtırak, ekşimtırak, mayhoşumtırak, sarımtırak. (Korkmaz, 2019:138)

Elenor Frankle, -rak -rek’teki isim yapımının –re, -ra fiillerinden türeyip –q, -k eklerini alıp isimleri temsil ettiğini ileri sürmektedir. Kural olarak Güneydoğu lehçeleri hariç Türk dillerinde kökün sonunda –ı sesi türer: sıcıraq “akıcı, sıvı, sulu”, arturaq “daha iyi”, azraq “nadir bulunan”. (Frankle, 1948: 85-86)

Kumuk Türkçesinde –ra2q Ekinin Biçimleri

Kumuk Türkçesinde ince ve kalın ünlülü biçimleri görülür.

-raq: cıncıraq “topaç” (KTS, 91)

-req: çüpürek “paçavra, çaput”, çüpürek baş “beyinsiz, et kafalı, ahmak kadınlar hak.” (KTS, 108)

Kumuk Türkçesinde atasözü ve deyimlerle de kullanılır.

Ananayğa amırağ, at kulluğğa ciğerli. (Anasına sevimli at, işe istekli.) (KAD, 50)

Kökrekler teşip düşman canı da aldıq (Göğüsler deşip düşman canı da aldık) (YK, 122)

Sonuç

Türkçe yapım ekleri, Türkçenin dünya dili olmasında önemli katkıları olacak bir vasıtaadır. Çünkü Türkçenin yapım ekleri sözcük türetme açısından oldukça zengindir. Yapım ekleri dilin canlılığını ve gelişmesini sağlayan gerekli öğelerden biridir. Yeni kelime türetmek yapım eklerinin zenginliğine bağlıdır. Türkçe hem isim kökenli kelimelere getirilen eklerle hem de fiillere gelen ekler sayesinde kelime dağarcığını kat kat artırmıştır. Türkçenin var olduğu bütün lehçelerde bunu görebilmek mümkündür. Mesela Kumuk Türkçesi Türkçenin hangi kolunda yer alır? Kaç insan bu lehçeyi konuşur? Kumuk Türkçesiyle ilgili çalışma ve taramalar yapıldığı takdirde istenilen hedeflere ulaşılabilir mi? Kumuk Türkçesi Türkçeye uyumlu bir lehçe olarak yapım eklerinin çokluğuyla da dikkatleri üzerine çeken bir lehçedir. Kafkasya'da Azeri Türkçesinden sonra en çok insanın konuştuğu bir lehçedir. Dil açısından ihtiyaç duyulan çalışmalar gerçekleştirildiğinde güzel sonuçların alınacağına kanaat getirilebilir. Netice itibarıyla bu çalışmada Türkçeye Kumuk Türkçesinin yapım ekleri konusunda uyumlu ve çok işlek oldukları ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- AKAVOVIÇ, Makhtiev H. (2002). Tarihi Aydınlatmada Kumuk Dilinde Karşılaştırmalı Kelime Oluşumu, Mahaçkale: Dağıstan Devlet Pedagoji Üniversitesi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2019). Türkçenin Grameri, Ankara: TDK.
- BURAN, Ahmet ve ALKAYA, Ercan (2019). Çağdaş Türk Yazı Dilleri-3, Ankara: Akçağ.
- ERGİN, Muharrem (1993). Türkçe Dil bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- FRANKLE, Elenor (1948). Word Formation In The Turkic Languages, Columbia Üniversitesi Press.
- GANIYEV, Fuat (2013). Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı, Ankara: TDK.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1974). Türkçenin Ekleri, Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2019). Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi, Ankara: TDK.
- M. HACIYEV, Abdülhakim (2002). "Kumukların Tarih ve Kültürü". Edit. Nevzat Kösoğlu, Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki

- Türk Edebiyatları Antolojisi, “Kumukların Tarihi ve Kültürü” C.20.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MERHAN, Aziz (2008). Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi,
Ankara: Grafiker Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan ve UYANIK, Osman (2006). Kumuk Atasözleri ve
Deyimleri, Konya: Çizgi Kitabevi
- ÖZTÜRK, Erol (2008). Kumuk Halk Şairi Yırıcı Kazak, Ankara: Akçağ.
- NEMETH, Gyula (2018). Kumuk ve Balkar Söz Notları, Ankara: TDK.
- PEKACAR, Çetin (2011). Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK.
- PEKACAR, Çetin (2007). “Kumuk Türkçesi”. Edit. Ahmet Bican Ercilasun,
Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ.
- SEREBRENNİKOV, B.A. ve GADJİEVA, N.Z. (2018). Türk Yazı Dillerinin
Karşılaştırmalı-Tarihi Grameri, Ankara: TDK.
- TEKİN, Talat ve ÖLMEZ, Mehmet (2018). Türk Dilleri-Giriş, Ankara:
Bilgesu Yayıncılık.

